

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԱՆՏԻՈՔԻ ԴԻՄԱՑ

(ԷՋ ՄԸ ՀԱՅ - ԽԱՉԱԿՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՆԷՆ)

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Անտիոք, հիւսիսային Սուրիոյ ծովեզերքէն 12 մղոն դէպի արեւելք՝ Որոնդեսի վրայ կառուցուած այս քաղաքը, իր ծննդեան առաջին իսկ օրէն կը դառնայ Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն հարուստ ու բարգաւաճ քաղաքներէն մէկը, որ իր վրայ կը հրաւիրէ յաջորդ դարերու ընթացքին բարձրացող բոլոր կայսերական ուժերու ուշադրութիւնը։ Սելեւկեան, հայկական, հռոմէական եւ բիւզանդական կայսրութեանց որպէս գլխաւոր ոստաններէն մէկը ծառայելէ յետոյ, 635 թ.ին, Անտիոք կ'իյնայ արաբական տիրապետութեան տակ։ 968 թ.ին Բիւզանդիոնի Փոկաս կայսրը կը գրաւէ զայն․ բայց քաղաքը բիւզանդական իշխանութեան տակ հազիւ դար մը մնալէ յետոյ, 1085 թ.ին կը գրաւուի սելճուքներու կողմէ։

Անտիոք՝ քրիստոնեայ աշխարհին համար ալ ունէր իր յատուկ նշանակութիւնը։ Հոն է որ Քրիստոսի հետեւորդները առաջին անգամ ըլլալով ստացած էին «Քրիստոնեայ» անունը (1) եւ Սբ. Պետրոս հիմնած էր եպիսկոպոսական առաջին աթոռը։

1085 թ.ին, Ռումի սուլթանը՝ Սուլէյման պըն Գութլըմիշ (1077-1086) գրաւած էր Անտիոքը ու զայն առած սելճուքեան տիրապետութեան տակ։ Սուլէյմանի մահով՝ քաղաքը կ'իյնայ Մելիք Շահի (1072-1092) իշխանութեան տակ։ Մելիք Շահ, 1090ի շուրջ, Անտիոքի կառավարիչ կը նշանակէ Եադի Սիւան անուն թուրք մը, որ Մելիք Շահի մահէն ետք, անուանապէս երեւն դերադաս կը ճանչնայ Հալէպի էմիրը՝ Մելիք Շահի թուրք եղբոր որդին՝ Ռըտուանը։

1) Գործք Առաքելոց, Գլ. ԺԱ։26։

Սակայն Եաղի դործնականորէն կը պահէ իր անկախութիւնը: Ան Ռերտուանի դէմ կը սրէ թշնամութիւնը Տամասկոսի եւ Մուսուլի էմիրներուն՝ Տուզազի եւ Քերպողայի: Մինչեւ իսկ 1096 թ.-ին, Եաղի՝ պատերազմի մէջ կը դաւէ Ռերտուանի, ու կ'անցնի անոր եղբոր՝ Տամասկոսի էմիր Տուզազի կողմը: Այս վերջինը սակայն չի յաջողիր դրաւել Հալէպը, ու Ռերտուան երբեք չի ներեր Եաղիի (2):

1097 թ.-ի Հոկտեմբերի 18ին, երբ խաչակիրները բանակ կը զարնեն Անտիոքի առջեւ (3), Եաղի տէրն էր քաղաքին: Ան արդէն աւելցուցած էր պահակազօրքին թիւը, ու զօրացուցած քաղաքին պաշտպանութիւնը: Նաեւ ան ամբարած էր բաւական պաշար եւ շինանիւթ: Եաղի՝ ապահովելու համար իր հաւատակիցներուն աջակցութիւնը, իր զաւակին՝ Շամս էլ Տաուլայի միջոցով կը դիմէ Տուզազին, որուն կը խոստանան միանալ նաեւ իր աթաբեկը՝ Տողտազին, ու Հոմսի էմիրը՝ Ճանահ էլ Տաուլան: Եաղի ուրիշ պատուիրակութիւն մըն ալ կը ղրկէ Մուսուլ, Քերպողայի մօտ, որ ղենահատելով խաչակիրներու սպառնալիքին տարողութիւնը, անմիջապէս կը ձեռնարկէ զինուորական պատրաստութեան: Քերպողայի՝ զինուորական օգնութիւն կը խոստանան նաեւ Պաղտատի եւ Պարսկաստանի էմիրները:

Եաղի Սիւան, որ մինչ այդ հանդուրժողութիւն ցոյց տուած էր Անտիոքի քրիստոնեայ բնակիչներուն – ասորիներ, յոյներ, հայեր – հանդէպ, եւ որոնք նաեւ քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը կազմէին, կը սկսի հալածել զանոնք ու անարգել քրիստոնէական սրբավայրերն ու սրբութիւնները:

Անտիոքի մօտ, խաչակիրներ իրենց առաջին յաղթանակը կը տանին Երկաթէ Կամուրջին պահակազօրքին դէմ, ու աւար կը վերցրնեն արջառներու հսկայ հօտ մը, որ Անտիոք կը տարուէր Եաղիի բանակներուն համար:

Ուշակիրներ իրենց զօրքերը կը կեդրոնացնեն քաղաքի հիւսիս արեւելեան պարիսպներուն դէմ, ու կը դիրքորոշուին ռազմա-զիտական կարեւորութիւն ունեցող կէտերու վրայ: Երբ Ռէյմոնտ Մէն Ժիւ կը թելադրէ անմիջապէս յարձակիլ քաղաքին վրայ, Պոհեմոնտ եւ ընկերները աւելի խոհեմ կը նկատեն սպասելը: Քաղաքին պարիսպները սարսափեցուցած էին զիրենք ու խաչակիր բանակները փաստօրէն սպառած էին երկարատեւ ճամբորդութենէ ու յաջորդական բախումներէ: Տակաւին՝ անոնք կը յուսային որ Ա-

2) Steven Runciman, *A History of the Crusades*, Vol. I, London 1965, p.213.

3) William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Vol. I.

Translated and Annotated by Emily A. Babcock and A. C. Krey. New York 1943, p. 206.

լեքսիոս կայսրը օգնական բանակներով կը հասնի շուտով, իր հետ բերելով պարիսպներ քանդող մեքենաներ (4) :

Պոհեմոնտ՝ Անտիոքի դիմաց կը սկսի սնուցանել իր փառա-
մուրթիւնները: Այս հարուստ քաղաքը կրնար եւ իր իշխանութեան
կեդրոնը ըլլալ: Եւ այդ իրաւունքը ձեռք ձգելու համար անհրա-
ժեշտ էր նախ հեղինակութիւն ձեռք բերել, ապա՝ սեփական մի-
ջոցներով կազմակերպել քաղաքին գրաւումը: Իր բանակները ան-
բաւարար էին նման բան մը յաջողցնելու համար: Կը մնար դա-
ւադրութիւնը: Քաղաքի քրիստոնեայ բնակչութիւնը, որուն կ'ա-
րտօնուէր դուրս գալ պարիսպներէն, կարեւոր տեղեկութիւններ կը
փոխանցէր խաչակիրներուն, Անտիոքի պաշտպանութեան եւ զին-
ւորական դիրքերու մասին: Թէեւ հաւանական կը թուի նաեւ որ
նոյն քրիստոնեաները ի նպաստ Եաղլի՝ կը լրտեսէին խաչակիրները:
«Մանաւանդ ասորիները, որոնք կը կասկածէին թէ յոյներու կամ
Փրանքներու իշխանութիւնը նախընտրելի պիտի ըլլար թուրքերու
իշխանութենէն» (5) :

Եաղլի կը սպասէր իրեն հասնելիք օգնական ուժերուն, այդ
խակ պատճառով չէր փորձեր յարձակումի անցնիլ քաղաքը պաշա-
րողներուն դէմ, մինչ խաչակիրներու համբերութիւնը կը սպառէր:
Հիմա ձմեռը հասած էր արդէն, ու կացութիւնը սկսած էր վատ-
թարանալ: Նոյեմբերի կէսերուն, ճենովական 13 նաւեր կ'երեւան
Սբ. Սիմէոն նաւահանգիստին դիմաց ու կը պարենաւորեն խաչա-
կիրները: Սակայն շատ կարճ կը տեւէ ուրախութիւնը:

Երբ պաշարումը կը բոլորէ իր երրորդ ամիսը, պաշարը կը
սկսի պակսիլ, ու բանակը կ'ապրի սովի սարսափը: Մինչ այդ՝
խաչակիրներ անխոհեմբար կը սպառեն իրենց պաշարը: Ոչ միայն
ուտեստեղէնի, այլ մինչեւ խակ անասուններուն հանդէպ անհոգ կը
վերաբերին: Ու այնպէս կը պատահի, որ «երբ սովի տառնապը
կ'աւելնայ, բանակը այնպիսի զրկանքի կ'ենթարկուի, որ փաստո-
րէն ամբողջ արշաւադորքը կ'իյնայ անհետացման վտանգին մէջ»:
Ու առաջըր առնելու համար նման աղէտի մը, ընդհանուր զօրա-
ժողով կը կանչուի ու կ'որոշուի որ այլեւս ձեռք բերուած աւարը
պիտի բաժնուի հաւասարապէս: Այդ նպատակով 300-400 հոգիներ
խումբեր կը կազմուին, ու կը զրկուին բանակատեղիի սահմանե-
րէն դուրս, աւար ձեռք ձգելու համար (6) :

4) Steven Runciman, Vol. I. p. 217.

5) Նայթը, էջ 218:

6) William of Tyre, p. 213-214.

Սակայն ձեռք առնուած միջոցառումները չեն բարելաւեր կացութիւնը: Ուտեստեղէնի դիւները կը սղին անհամեմատօրէն: Ութ շիփնով կարելի կ'ըլլայ ձիւ մը մէկ գիշերուան ուտելիքը ապահովել: «Բանակը իր հետ աւելի քան 70.000 ձիւ բերած էր, բայց հիմա այդ բոլորէն հազիւ 2000 մնացած էին բանակատեղիին մէջ: Մնացեալները կոտորուած էին ցուրտէն եւ անօթութենէն» (7):

Յուրտը, անձրեւն ու խոնաւութիւնը կը փճացնեն նաեւ վըրանները. ու անոնք, որոնք հաց ունէին, կը կոտորուին ցուրտէն:

«Այս պայմաններուն որպէս արդիւնք, համաճարակ մը կ'իյնայ բանակատեղիին մէջ. այնքան ծանր կ'ըլլայ աղէտը, որ հազիւ տեղ կը գտնուի մեռելները թաղելու: Ոչ իսկ թաղման արարողութիւններ կը կատարուին: Անոնք որոնք առողջ էին, կը փախչին, զոհ չերթալու համար համաճարակին: Անոնք կը փախչին Եդեսիա, Կիլիկիա, կամ որեւէ տեղ, որ քրիստոնէաներու իշխանութեան տակ էր» (8):

Պոհեմոնտ եւ Ռոպէրթ Ֆլանտրըզ, բանակատեղին ձգելով Ռէյմոնտի եւ պապի ներկայացուցիչ՝ Ատհիմըր Լպս-ի, կ'իջնեն հարաւ, պաշար ապահովելու մտահոգութեամբ: Սակայն Շայգարի մէջ անոնք անակնկալօրէն կը հանդիպին Տուպազի բանակներուն: Տուպազ՝ իր աթաբեկին՝ Շամս էլ Տաուլայի եւ Հոմսի էմիրին հետ միատեղ կը քալէր Անտիոքի վրայ, Եաղիի օդնութեան փութալու: Խաչակիրներ ծանր կորուստներով միայն կը յաջողին դարձնել Տուպազի բանակները, ու իրենք կը վերադառնան Անտիոք, առանց մեծ աւարի:

Մինչ այդ, Եաղի իմանալով Պոհեմոնտի հեռանալը, յանկարծակի յարձակում մը կը կազմակերպէ քաղաքէն դուրս, ու միայն Ռէյմոնտի արթնութեան շնորհիւ է որ խաչակիրներ կը փրկուին ստոյգ կոտորածէ: Եաղի, առանց մեծ յաջողութեան, ու երկուստեք ծանր վնասներու ենթարկուելէ յետոյ, կը քաշուի պարիսպէն ներս:

Խաչակիր բանակներուն եւ անոնց հետ եղող զանգուածներուն կացութիւնը կը մնայ անփոփոխ: Օդնութեան խնդրանքով անոնք կը դիմեն ամէն կողմ: Կիլիկեան իշխաններ ու Սեւ լեռի վրայ գտնուող վանականներ, անմիջական օգնութիւն կը փութացնեն խաչակիրներուն:

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն վտանգ հասանէր զօրացն ի հացէ եւ նեղէին ի կերակրոց, եւ յայնժամ իշխանքն, որ կային բնակ-

7) Նայմը, էջ 214:

8) Նայմը, էջ 215:

եալ ի Տօրոս լեռան, Կոստանդին որդին Ռուբինայ, եւ երկրորդ իշխանն Բաղունի, եւ երրորդ իշխանն Օշին, սոքա զամենայն կա-
րիս կերակրոյ առաքէին առ զօրապետն Փռանդաց. նոյնպէս եւ վա-
նորայքն Սեւ լերինն կերակրօք օղնէին նոցա, եւ ամենայն ազգք
հաւատացելոցն բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա» (9):

Սաշակիրներու կարելի օգնութիւն կը փութացնէ նաեւ Երու-
սաղէմի Սիմէոն պատրիարքը, որ այդ ժամանակ որպէս աքսորա-
կան կը գտնուէր Կիպրոս:

Սակայն զրկուած օգնութիւնները չեն յաջողիր բարեկամել
կացութիւնը. «եւ յայնժամ առ ի չգոյէ կերակրոյ՝ մահ եւ ցաւ
անկաւ ի բանակն Փռանդաց, որ ի հինգ մասէն մի մասն պակաս-
եալ լինէր եւ այլն ամենայն կային մեծաւ պանդխտութեամբ» (10):

Կացութիւնը կը ծանրանայ այնքան, որ ԿԵՍԹԱՅԻ անանուն
հեղինակին վկայութեամբ, մինչեւ իսկ խաչակրութեան մեծ քա-
րողիչ՝ Պետրոս Մենակեացը, որ Կ. Պոլսէն միացած էր բանակին,
եւ Ուիլլիմ Ատաղմագործը, որ իր անունը ստացած էր պատերազ-
մի մէջ կացինը գործածելու շնորհէն, կը փորձեն փախչիլ բանա-
կատեղիէն, չգիմանալով ստեղծուած կեանքի պայմաններուն: Սա-
կայն Թանգրատ կը գտնէ զանոնք ու կը բերէ Պոհեմոնտի վրանը:
Ուիլլիմ կ'երդնու պաշտօնապէս որ նման փորձ մը պիտի չկատարէ
երկրորդ անգամ. սակայն ան կը դրժէ իր երդումը ու կը փախչի
բանակէն (11):

Սաշակիրներու բանակը մատակարարելու դործով կը զբա-
ղին նաեւ Անտիօքի շրջաններուն մէջ բնակող տեղացի քրիստոնեա-
ները՝ հայերն ու ասորիները: «Երբ հայերն ու ասորիները տեսան
որ մեր մարդիկը ամբողջութեամբ ձեռնունայն կը վերադառնային,
անոնք խորհրդակցեցան իրարու հետ ու միասին դացին իրենց նա-
խապէս ծանօթ՝ լեռներու եւ վայրերու մէջէն, ճարպիկ հետազո-
տութիւն կատարելով եւ հացահատիկ եւ սննդեղէն գնելով: Անոնք
ասիկա (իրենց գնածները Ե.Հ.Ք.) բերին բանակատեղի, ուր ան-
թութիւնը անչափելիօրէն մեծ էր, եւ աւանակ մը բեռը ծախեցին
ութ բերքի, որ հաւասար է տիմարիի մը հարիւր քսան ալիտիիմ:
Իրապէս մեր մարդոցմէ շատեր մեռան, քանի որ անոնք միջոցը
չունէին այսքան սուղ գիներով բան մը գնելու:» (Կեսթա) (12)

9) Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ 1898,
էջ 259:

10) Նայմը:

11) *The First Crusade*, Ed. by August C. Krey, London 1921, p. 136-137.

12) Նայմը, էջ 136:

Ռունսիման՝ մեկնելով Կեսթայի եւ այլոց վկայութիւններէն, կը գրէ որ «տեղացի քրիստոնեաներ, հայեր եւ ասորիներ, հաւաքեցին ուտելի ամէն բան, զոր կարելի էր գտնել, ու բերին բանակատեղի: Բայց իրենց չարժաուիթը բարեգործութիւնը չէր, այլ՝ չահը» (13): Ռունսիման ապա կը շարունակէ ըսելով որ պահանջուած գինները միայն ամենէն հարուստ զինուորները կրնային վճարել (14):

Ռունսիմանի՝ հայերը որպէս չարաշահեր ամբաստանելու փորձը անկասկած կը թելադրուի ժամանակագիրներու ներկայացուցած պատկերէն, ըստ որու, հայեր անհամեմատ կերպով սուղ պահանջած են իրենց հայթայթած ուտեստեղէին համար:

Հսնք անմիջապէս որ Ռունսիման արդար չէ իր վճռին մէջ: Ժամանակաշրջանի ու պայմաններու աւելի խոր ուսումնասիրութիւն մը մեզ կրնայ հասցնել այլ եզրակացութեան:

Նախ պէտք չէ մոռնալ որ խաչակիր զինեալ բանակները, ու անոնց ընկերակցող բազմութիւնը միատեղ կը հաշուէին անհամար թիւ մը: Տակաւին կարելի չէ եղած վերջնականօրէն ճշդել թէ իրապէս քանի մարդ կը հաշուէր առաջին խաչակրութիւնը: Սակայն մէկ քանի պատկերներ, ընդունելով հանդերձ անոնց չափազանցութիւնը, կը մնան բաւական պատկառելի (15):

Կ. Պոլիս հաւաքուող խաչակիր բանակներուն եւ բազմութեան անդրադառնալով, Բիւզանդիոնի՝ օրուան կայսեր՝ Ալեքսիոս Կոմնենոսի դուստրը, Աննա Կոմնենա, կը գրէ. «մէկը կարող էր զանոնք նմանցնել երկինքի աստղերուն կամ ծովեղերքի աւադին...» (16):

Պօսելով խաչակիր նոյն զանգուածներուն մասին, որոնք Կ. Պոլսէն դուրս դալով հաւաքուած էին Նիկիոյ առջեւ, Ուլիլիմ Տիւրոսցի կ'ըսէ որ երբ համարանքը կատարուեցաւ, «երեւան եկաւ որ երկու սեռերէն 600·000 հետեւորդ մարդ եւ 100·000 զրահանդերձեալ ասպետներ կային» (17):

13) Steven Runciman, Vol. I, p. 221.

14) Նոյնը, էջ 222:

15) Առաջին խաչակրութեան մասնակցողներուն թիւը մշտնջենական փորձերուն համար տես՝ Steven Runciman հատոր Ա. էջ 336-341 եւ August C. Krey, *The First Crusade*, Մեքսիկոյի, էջ 16-17:

16) Anna Comnena, *The Alexiad*, tr. by Elisabeth A. S. Dames, New York 1967, p. 263.

17) William of Tyre, p. 151.

Ուռհայեցի ալ կը վկայէ որ անոնք «գորոհեալ անթիւ եւ ահազին բազմութեամբ եւ անհամար դասապետութեամբ, որպէս զմարախ՝ որ ոչ թուի, եւ կամ որպէս զաւազ ծովու՝ որ ոչ քննի մտաց, եւ ահաւոր մեծութեամբ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ ելեալ գային...» (18):

Ծիւղ է որ Նիկիայէն – Անտիոք ճանապարհի վրայ խաչակիրներ հանդիպած էին բազմաթիւ դժուարութեանց, մէկ քանի անգամներ ճակատած էին սելճուքներու դէմ, ու անոնցմէ ոմանք անջատուած էին գլխաւոր բանակէն, իրենց ճամբան շարունակելու համար այլ ուղղութեամբ: Սակայն հակառակ վերոյիշեալ ճամբատութեանց, Անտիոք հասած բանակը ու անոր ընկերակցող ուխտաւորներու բազմութիւնը հսկայ թիւ մը կը հաշուէր, զոր կերակրելը՝ որեւէ պարագայի մէջ, դժուար պիտի ըլլար: Շրջանին վրայ այսքան մեծ բազմութեան մը յանկարծակի գումարումը բաւական նեղ կացութեան պիտի մատնէր զայն, ու խաղաղութեան մէջ իսկ պիտի խախտէր պահանջքի ու մատակարարման հաւասարակշռութիւնը:

Պէտք է մոռնալ նաեւ եղանակը: Խաչակիրներ Անտիոք կը հասնէին Հոկտ. 18ին, այսինքն՝ աշնան կիսուն, ու մէկ քանի ամիսներ անխնայ սպառելէ յետոյ պաշարի միջոցները, ճմրան կիսուն կը մնան սովի սպառնալիքին տակ: Վերոյիշեալ անսովութեան եւ մսխումին մասին Ուրիւմ Տիւրոսցի կը գրէ. «Սկիզբները՝ մեծ առատութիւն կար ամէն բանի զոր անհրաժեշտ էր մարդու գործածութեան, ինչպէս եւ առատ կեր կար ձիերու. ուրեմն, ինչպէս սովորութիւնն է անխոհեմ մարդոց, մարդիկ եզրակացուցին թէ առատութեան նոյն գոյովիճակը պիտի շարունակուի, առանց որ իրենց կողմէ ճիշդ մը ըլլայ: Ուրեմն անոնք չարաչար գործածեցին իրենց առանձնաշնորհումները, ու կարճ ժամանակի մէջ անխնայ սպառեցին ուտելիքը, որ պիտի բաւարարէր բազմաթիւ օրերու համար, եթէ երբեք ան բաժնուէր պատշաճ չափաւորութեամբ: Բանակատեղիին մէջ սահման չկար շոյալութեան, ոչ ալ լմաստուն մարդուն բարեկամը՝ խնայողութիւնը: Ամէն տեղ շոյալութիւն կար, եւ ամէն տեղ՝ պէտք եղածէն աւելի. ասիկա ոչ միայն ճմարտութիւն էր բաներու համար որոնք անհրաժեշտ են մարդոց սնունդին համար, բայց մինչեւ իսկ ձիերու եւ զբաստներու կերին համար: Չափաւորութեան ամբողջ զաղափարը կը պակսէր: Որպէս արդիւնք պատահեցաւ որ երբ սովի ուժգնութիւնը աւել-

ցաւ, բանակը այնպիսի զրկանքի հասաւ, որ փաստօրէն ամբողջ արշաւադօրքը կորուստի մտանդին մէջ էր» (19) :

Առատութեան եւ մսխումի մասին կը վկայէ նաեւ ժամանակակից ու ականատես Ռէյմոնտ Ալիլիեցի, ըստ որու «անոնք որոնք բանակատեղիին մէջ մնացին, կերակուրի այնքան առատութիւն ունէին, որ անոնք արջառներու ուսէն ու զիստէն բացի չմտահոգուեցան ուրիշ բան ուտելու, ու միայն մէկ քանիններ կը յօժարին ուտել կուրծքը. բայց հացահատիկի ու գինիի մասին ոչինչ հարկ է ըսել, բացի անկէ որ անոնք եւս չատ թեթեւութեամբ նկատի կ'առնուէին» (20) :

«Շատ թեթեւութեամբ նկատի կ'առնուէին» գինին ու հացահատիկը անոր համար որ երբ խաչակիրներ կը հասնին Անտիոքի դիմաց, Կեսթայի ականատես հեղինակին համաձայն, անոնք հոն «կը դտնեն ամէն առատութիւն — որթատունկեր՝ ամէն կողմ լեցուն, փոսեր՝ լեցուն հացահատիկով, ու ծառեր, գետին ծոած, պտուղներու առատութենէն, ու դեռ մարմնի անհրաժեշտ չատ ուրիշ բաներ» (21) :

Մեկնելով տրուած վկայութիւններէն, ու նկատի առած տարուան եղանակը, ու յիշելով միշտ որ շրջանը արդէն երեք ամիսներ կերակրած էր այդ հոկայ յաւելեալ զանգուածը, տրամաբանական էր որ ամէն ինչ ըլլար հաղուադիւտ եւ սուղ :

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ կարեւոր այլ պարագայ մը եւս : Խաչակիրներ կը դառնուէին թշնամի հողամասին վրայ, ու քերիստոնեայ շրջապատին մէջ սպառելէ յետոյ ամէն ինչ, անոնք չէին համարձակեր դուրս դալ իրենց բանակատեղիէն : «Մենք չէինք համարձակեր դուրս երթալ. բացարձակօրէն ոչինչ կրնայինք դտնել ուտելիք՝ քրիստոնեայ հողերու մէջ, եւ ոչ ոք համարձակեցաւ մտնել արաբներու երկրէն ներս, առանց մեծ բանակի» (Կեսթա) (22) : Սա կը նշանակէ որ եթէ հայեր որեւէ ձեւով կը փորձէին ուտեստեղէն բերել խաչակիրներուն, կը դիմէին արաբ եւ սելճուք տիրապետութեան տակ դառնուող շրջանները : Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ որ հայեր՝ որպէս քրիստոնեայ ժողովուրդ, դաշնակից կը նկատուէին խաչակիրներու եւ համակրութեամբ չէ որ կը դիմաւորուէին տեղացի ոչ քրիստոնեայ ժողովուրդներու կողմէ :

19) William of Tyre, p. 213-214.

20) *The First Crusade*, p. 127.

21) Նոյնը, էջ 125 :

22) Նոյնը, էջ 132-133 :

Ըսին Աթիբի վկայութեամբ, Եսայի Սիւան երբ կ'իմանայ խաչակիրներու մօտենալը, կասկածելով քաղաքի քրիստոնեաներէն, օր մը մահամտականները կը դրկէ քաղաքէն դուրս՝ խրամներ փորելու համար. եւ երկրորդ օրը՝ քրիստոնեաները, որ շարունակէն առաջիններուն գործը: «Երբ երեկոյեան անոնք (քրիստոնեաները Ե. Հ. Ք.) կը պատրաստուէին տուն վերադառնալ, ան մերժեց անոնց մուտքը. «Անտիոքը ձերն է, ըսաւ ան, բայց զայն պէտք է ձգէք ինծի մինչեւ որ տեսնեմ թէ ինչ կը պատահի իմ եւ Փրանդներուն միջեւ» (23):

Տակաւին՝ Եսայի Սիւան, նախատեսելով Անտիոքի պաշարումը, դիմած էր անհրաժեշտ միջոցառումներու, պարենաւորելու համար քաղաքը: «Ան ուստեսողէնի պաշար հաւաքեց եւ զինամթերք ձեռք բերաւ»: Անտիոքի բնակիչները, մտահոգ իրենց քաղաքին ապահովութեամբ եւ բարեկեցութեամբ, կը ջանան զայն պարենաւորել կարելի ամէն պահանջով: «Ոտքի տակ առնելով ամբողջ շրջանը, անոնք յափշտակեցին շրջակայ երկիրը եւ իրենց հետ վերցուցին հացահատիկ, գինի, ձէթ եւ կեանքի բոլոր անհրաժեշտ տուեթիւնները: Անոնք քչեցին հօտ ու նախիր, եւ լեցուցին քաղաքը բոլոր անհրաժեշտ յարմարութիւններով: Այսպէս, մեծ հեռատեւութեամբ եւ մեծ ձիգով անոնք իրենց գիրքը զօրացուցին յառաջացող բանակին տաղտուկին դիմաց» (24):

Ժամանակակից տամազոսի արար պատմագիր՝ Ըսին Ըլ Գալանիսիի վկայութեամբ, խաչակիրներու մօտեցումով, Անտիոքի մէջ իւզը, սղը եւ այլ անհրաժեշտութիւններ կը սղին, սակայն այդ բոլորէն այնքան շատ քաղաք կը բերուին անուղղակի միջոցներով, «որ անոնք կ'աժանանային կրկին» (25):

Պարզ էր ուրեմն, որ Անտիոք, որուն համար անծանօթ չէր շրջակայքը, իր պարխապներէն ներս հաւաքած էր տեղափոխելի շատ սննդամթերք, ու խաչակիրներու ժամոնումէն ետք իսկ տակաւին կը շարունակէր անուղղակի միջոցներով պարենաւորուել:

Վերոյիշեալ ճշմարտութիւնը երբեք չի հակասեր այն նախորդը, ըստ որում, երբ խաչակիրներ կը հասնին Ախտիոք, առատ սննդամթերք կը գտնեն քաղաքի շրջապատին մէջ: Այլ միայն կը բացատրէ թէ որքան հարուստ էր շրջանը. եւ եթէ խաչակիրներ՝

23) *Arab Historians of the Crusades*, Ed. by Francesco Gabrieli, Tr. by E. J. Costello, London 1969, p. 5.

24) William of Tyre, p. 205.

25) *The Damascus Chronicle of the Crusades (Chronicle of Ibn al-Qalanisi)*, Tr. by H. A. R. Gibb, London 1932, p. 43.

«Խմաստուն մարդուն բարեկամը՝ խնայողութիւնը» ի դորձ դնէին, հաւանաբար նուազ տառապէին ուտելիքի պակասէն:

Սակայն վերոյիշեալ բոլոր իրողութիւններէն անկախ, եթէ աննշամթերքը չափազանց սուղ կը թուէր խաչակիրներուն, այդ ունէր բոլորովին այլ պատճառ մը, զոր անհրաժեշտ է հոս ներկայացնել:

Սաչակիրներ իրենց մօտ բաւարար դրամ չունէին: Ու եթէ չունէին, պատճառը իրենց անփութութիւնը եղած էր:

Եւրոպայի մէջ խաչակրութեան համար եղած քարոզչութենէն խանդավառ, երբ ամէն ոք կը փորձէր ժամ առաջ պատրաստուիլ՝ կարենալ մասնակցելու համար դէպի Երուսաղէմ կազմակերպուող արշաւանքին, ամէն մարդ էր ունեցած ինչքերը ծախած էր անհաւատալիօրէն աժան գիներով:

Ժամանակակից ակնհատեսի մը՝ Կիպերթ Նոթենացիի վկայութեամբ՝ «աղքատները այնպէս բռնկած էին այրող խանդով, որ ոչ ոք կեցաւ մտածելու իր նեղ միջոցներուն մասին, եւ ոչ ալ մըտածելու թէ արդեօք իմաստուն էր իրեն համար ձգել իր տունը, այդին ու դաշտերը. եւ իւրաքանչիւրը սկսաւ ծախել իր լաւագոյն իրերը աւելի աժան գինով քան՝ եթէ ամենէն վայրագ դերութեան մը միջոցին ինքզինք դտած ըլլար բանտի մը մէջ, եւ դատաւարատուէր փրկագին մը վճարել իր անձին կարելի փութով ազատագրութեանը համար» (26):

Եւ այս գիներու անկումը այնպիսի պահու մը, երբ «ընդհանուր սով մը կը տիրէր, ու հարուստներ իրենք կը տառապէին հացահատիկի պակասէն, եւ անոնցմէ ոմանք ոչինչ ունէին, կամ դրեթէ ոչինչ, անով՝ իրենց պէտք եղած բաները դնելու համար» (27):

Ու որպէսզի կարելի ըլլայ զաղափար մը կազմել գիններուն մասին, ըսենք որ այս մարդիկը նուազագոյն գիներով կը ծախէին այն ամէնը, ինչ որ այլ պարագաներու մէջ շատ յարգելի էր իրենց համար: «Ու քանի որ մեծաւ մասամբ ամէն ոք աճապարանքի մէջ էր իր գործերը դասաւորելու համար, եօթը ոչխարը ծախուեցաւ հինգ տինարիի - զարմանալի բան լսելու համար -, եւ որ կրնայ որպէս օրինակ ծառայել բոլոր արժէքներու՝ յանկարծակի եւ անա-

26) *The Crusades*, by Régine Pernoud, Tr. by Enid McLeod, London 1962, p. 27-28.

27) Նոյնը, էջ 28:

կընկալ անկման» (28)։ Ու պէտք է յիշել այստեղ որ 12րդ եւ 13րդ դարերուն մէջ ոչխարի մը միջին արժէքը 6-12 տինարիի էր (29)։

Վերոյիշեալ վկայութիւնը կը տրուի Պետրոս Մենակեացի առաջնորդած Գիւղացիներու խաչակրութեան մասնակցողներուն համար․ սակայն դժուար չէ հետեցնել որ այդ շարժումէն մօտ վեց ամիսներ վերջ ճամբայ ելած Առաջին խաչակրութեան բանակները նոյն ընթացքը որդեգրած ըլլային․ ու այս կը պարզուի անով որ անոնք՝ իրենց ճամբու ընթացքին յաճախ կը դանդաւորն ուտեստեղէնի սղութեան համար։

Անդրադառնալով վերոյիշեալ ճամարտութեան, Օլըստ Քրի, իր խմբագրած «Առաջին խաչակրութիւնը» հատորին ներածութեան մէջ կը գրէ․ «խաչակիրներ առանց դիտնալու զոհը դարձան պահանջի ու մատակարարման օրէնքին․ բայց այս առնչութեամբ իրենց տգիտութիւնը պատճառ եղաւ որ իրենց դժբախտութեան համար մեղադրեն հայոց եւ յոյներու հաշուառութիւնը» (30)։

խաչակիր բանակներուն զինուորագրուող այս մարդոց՝ նիւթական հարցերուն նկատմամբ ունեցած անտարբերութիւնը կը բացատրուի նաեւ անով, որ անոնք՝ մասնակցելով խաչակրութեան, կը հաւատային թէ ետին կը ձգեն իրենց թշուառութիւնը, ու կ'երթան հոն, ուր հարստութիւնն ու առատութիւնը զիրենք կը սպասէր։ Այդպէս խոստացած էր իրենց Ուրբան Բ․ պապը, երբ Գլիբ մոնղի մէջ, 1095 թ․ի Նոյեմբերի 27ին, արտասանած էր իր պատմական ճառը, ու պաշտօնապէս հրաւիրած էր իր հետեւորդները զէնք վերցնելու՝ փրկելու համար սուրբ քաղաքը անհաւատներու ձեռքէն։

Ուրբան Բ․, իր ճառին մէջ – ըստ Ռոպէրթ Վանականի թողուցած արձանագրութեան –, ի միջի այլոց, կ'ըսէր․

«... Ոչ մէկ ստացուածք թող պահէ ձեզ, ոչ ալ՝ ձեր ընտանիքներուն հողատարութիւնը․ քանի այս երկիրը, ուր դուք կը բնակիք, բոլոր կողմերէն փակուած է ծովով ու շրջապատուած է լիճնազաղաթներով, շատ նեղ է ձեր մեծ թիւով բնակչութեան համար, ոչ ալ կը յորդի հարստութեամբ․ ու ան հազիւ բաւարար ուտելիք կը հայթայթէ զինք մշակողներուն համար։ Ուրեմն՝ այդ է որ դուք կը սպաննէք ու կը յօշոտէք զիրար, որ դուք կը պատերազմիք եւ յաճախակի կերպով կ'անհետանաք փոխադարձ զէնքերով։ Ուրեմն թող ատելութիւնը հեռանայ ձեզմէ, թող պատերազմ-

28) Նոյմը։

29) Նոյմը, ծանօթ. (*),

30) *The First Crusade*, p. 19.

ները դադարին, եւ թող բոլոր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը ներհեն: Մտէք դէպի Սուրբ Գերեզմանը տանող ճամբան, դրաւեցէք այդ երկիրը ու ենթարկեցէք զայն ձեզի: Այդ երկիրը, ուր, ինչպէս Աստուածաշունչը կ'ըսէ. «մեղր ու կաթ կը յորդի».....:

«Երուսաղէմը աշխարհի կեդրոնն է: Երկիրը ուրիշներէ աւելի բարեբեր է, երջանկութեանց ուրիշ դրախտի մը պէս.....» (31):

Պարզ էր ուրեմն թէ ինչու խաչակիր բանակներուն միանալու պահուն, ամէն մարդ այդքան անփութօրէն հտին կը թողուր ամէն ինչ: Ի վերջոյ մինչեւ Երուսաղէմ արշաւանքը այդքան երկար պիտի չտեւէր: Անոնք շուտով պիտի հասնէին «կաթի ու մեղրի» երկիրը. ու մանաւանդ՝ Նիկիոյ անկումէն ետք, սկսած էր աւելի արմատանալ այդ յոյսը, թէ եւ կասկածը միշտ ալ կար հոն: Ստեփան Պրուա, Առաջին խաչակրութեան առաջնորդներէն մէկը, Նիկիոյ անկումէն անմիջապէս յետոյ, կը գրէր իր կնոջ. «Կ'ըսեմ քեզի, սիրելիս, որ հինգ շաբաթէն Երուսաղէմ պիտի հասնինք, բացի եթէ Անտիոք մեզի դիմադրէ» (32):

Անտիոք դիմադրեց: Եւ Անտիոքի դիմաց, օրացոյցէն ինկող իւրաքանչիւր օրուան հետ, վատթարացաւ խաչակիրներու կացութիւնը: Խորտակուեցան առաջին խանդավառութիւնները, ու խաչակիրները, «կաթի ու մեղրի» երկիրը չհասած, իրենք դիրենք դտան սովի սպառնալիքին տակ:

Այս բոլորը կը նշանակեն թէ Անտիոքի շուրջ, հայեր չէին «չարաշահեր» խաչակիրները, ինչպէս կը գրէ Ռոմանիման, այլ ամէն ինչ կ'ընթանար իր բնական ընթացքով, սակայն խաչակիրներու համար դժուար էր զնահատել կացութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ: Պարզապէս՝ Եւրոպայի մէջ հիւսուած երազները չէին համընկներ կեանքի իրականութեան: Ու մինչեւ իրենց Երուսաղէմ հասնիլը, խաչակիրներ շատ բան սորվեցան այդ իրականութենէն. մանաւանդ՝ Անտիոքի դիմաց: Այդ իրականութիւններէն մէկն էր դրամը, ու անոր իրաւ արժէքը: Ու շուտով՝ այդ դրամը ձեռք ձգելու համար, անոնք սկսան միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնել: «Անոնք մինչեւ իսկ երբեմն այրեցին թշնամիներուն մեռած մարմինները, դրամ ձեռք ձգելու համար, քանի որ կը հաւատային թէ անոնք իրենց դրամները պահելու համար, կրնային կլլած ըլլալ» (33):

31) Նոյմը, էջ 31:

32) Նոյմը, էջ 109:

33) Նոյմը, էջ 19:

CRUSADERS BEFORE THE WALLS OF ANTIOCH

YERVANT H. KASSOUNY

In the year 1096, October 18, the armies of the First Crusade were in the vicinity of Antioch. Instead of immediately attacking the city, they decided to besiege it and wait till further development of the events. As time passed, however, their food supply got shorter, and the fear of the famine supervened. Prices went high. Many were dispatched to help the Crusaders, among which there were Armenian princes and monks from Cilicia. The local Christian population — Armenians and Assyrians also tried to help them. They succeeded in buying foodstuff from various places, and bringing it to the Crusaders; but the prices were too high; so only the very rich among the Crusaders were able to buy the food. Concerning this Steven Runciman writes: «Their (Armenians' and Assyrians' Y.H.K.) motive was not philanthropy but gain.» (A History of the Crusades, Vol. I, London, 1965, p. 221).

Presenting the period and the conditions in their entirety, and relying on the givens of the chroniclers, this study proves that Steven Runciman is mistakes in his conclusion, and that, not the Armenians exploited the Crusaders, but the latter are led astray in their own judgments and have found themselves confronted with the unexpected.